

CHARAKTERYSTYKA ŹRÓDEŁ DO BADANIA HISTORII KOMPLEKSU NIEMIECKICH OBOZÓW PRACY PRZYMUSOWEJ KONCERNU HASAG W CZĘSTOCHOWIE (1942–1945)

Opis problematyki

Niemiecka firma Hugo Schneider AG, Leipzig (Hasag) była trzecim co do wielkości przedsiębiorstwem wykorzystującym podczas wojny przymusową pracę więźniów¹. Dodatkowo koncern ten brał czynny udział w fizycznej eliminacji swoich pracowników, którymi w przeważającej mierze były kobiety, uważane za sprawną manualnie i do tego dużo tańszą niż mężczyźni siłę roboczą².

Nadzór pracowników Hasagu opierał się na wewnętrznej straży zakładowej – *Werkschutz*. W jej skład wchodziłi głównie Ukraińcy i volksdeutsche, a nie esesmani. Dyrektorem generalnym koncernu był SS-Obersturmbannführer Paul Budin, nazwany przez Felicję Karay, była więźniarkę skarżyskiego oddziału koncernu, „pierwszym przemysłowcem w okupowanej Polsce, który zatrudniał kobiety w działach produkcyjnych wszystkich zakładów Hasagu”³.

Przed wojną przedsiębiorstwo miało 10 zakładów w Saksonii, Turynii oraz Berlinie. Pracowało w nich ok. 27 tys. osób. Podczas wojny, wiosną 1942 r., przejęło ono trzy fabryki produkujące amunicję w Generalnym Gubernatorstwie. Wówczas liczba pracowników wzrosła do 40 tys. W samym

¹ Felicja Karay, *Death Comes in Yellow, Skarżysko-Kamienna Slave Labour Camp*, Amsterdam 1996.

² Jacek Wijaczka, Grzegorz Miernik, *Żydowscy robotnicy przymusowi w zakładach zbrojeniowych HASAG w Generalnym Gubernatorstwie w czasie II wojny światowej*, [w:] *Z przeszłości Żydów Polskich od XVI do końca XX wieku. Polityka – gospodarka – kultura – społeczeństwo*, red. Anna Kucińska-Kucharczyk, Kielce 2004, s. 182.

³ Felicja Karay, *Granaty i poematy. Obóz pracy Hasag-Leipzig*, Tel-Aviv 1999, s. 32.

Generalgouvernement w lutym 1942 r. w zakładach Hasagu pracowało prawie 14 tys. osób⁴.

Mimo pogarszającej się sytuacji na froncie rok 1942 okazał się dla Hasagu pomyślny, przede wszystkim dlatego, że zdobył on monopol na produkcję amunicji na terenach okupowanej Polski. Pokłosem zdobycia pozycji lidera rynku zbrojeniowego było założenie przez koncern sześciu przyzakładowych obozów pracy przymusowej, gdzie już w czerwcu 1943 r. przetrzymywano około 17 tys. żydowskich więźniów-pracowników⁵.

Powstanie obozów pracy przymusowej w Częstochowie zbiegło się w czasie z likwidacją częstochowskiego getta i odejściem stamtąd ostatniego transportu do obozu zagłady w Treblince⁶. Wówczas to w Częstochowie powstały cztery obozy pracy przymusowej: Judenlager Hasag-Apparatebau (Hasag-Częstochowianka), obóz pracy Hasag-Raków, obóz pracy Hasag-Pelzery oraz obóz pracy Hasag-Warta, w których w latach 1943–1945 więziono około 10 tys. żydowskich robotników przymusowych⁷.

Szybki rozwój firmy oraz zdobycie dominującej pozycji na rynku produkcji amunicji pozwalają sądzić, że zarząd Hasagu miał stosunkowo dobre relacje z rządem III Rzeszy, ale w związku z niekompletnością zachowanej dokumentacji archiwalnej do dzisiaj otwarte pozostaje pytanie, czy Hasag był przedsiębiorstwem faworyzowanym w porównaniu z innymi niemieckimi producentami amunicji. Osobną kwestię stanowią także kontakty finansowe Hasagu z finansjerą bankową III Rzeszy. Ich analiza może dać odpowiedź na pytanie, kim byli faktyczni właściciele koncernu. Nieliczne zachowane dokumenty z posiedzeń rady nadzorczej oraz przedstawicieli 31 akcjonariuszy Hasagu pozwalają jedynie na przyporządkowanie ich do trzech zasadniczych grup. Są to:

- grupa Allgemeine Deutsche Credit Anstalt,
- grupa Dresdener Banku,
- grupa lipskiej filii Deutsche Banku.

Grupa Dresdener Bank Leipzig razem z prokurentem (do dziś nie wiadomo czyim) Georgiem Kaiserem posiadała 49,5% kapitału akcyjnego Hasagu. Warto wspomnieć, że Dresdener Bank Leipzig ma w swojej historii karty niechlubne, m.in. udział w aryżacji Berliner Banku oraz przejęcie drugiego co do wielkości banku w zajętej przez Rzeszę Niemiecką Czechosłowacji.

⁴ Wijaczka, Miernik, *Żydowscy robotnicy...*, s. 183. W tym ok. 10 267 w zakładach w Skarżysku-Kamiennej, 1379 w Kielcach oraz 2204 w Częstochowie, zob. Felicia Karay, *Hasag*, [w:] *Encyclopedia of the Holocaust*, vol. 2, New York–London 1990, s. 647.

⁵ Wijaczka, Miernik, *Żydowscy robotnicy...*, s. 189.

⁶ Ostatni transport Żydów z Częstochowy do obozu zagłady w Treblince odjechał 7 października 1942 r.

⁷ Wijaczka, Miernik, *Żydowscy robotnicy...*, s. 196.

Ogólna charakterystyka źródeł

Historyk stający przed wyzwaniem, jakim jest próba rekonstrukcji mało znanej historii czterech obozów pracy przymusowej, funkcjonujących w okupowanej Częstochowie, już na początku swojej pracy musi się zmierzyć z dwoma istotnymi problemami: kwestią dużego rozproszenia materiałów źródłowych oraz ich wielojęzycznością. Spora część istotnych źródeł znajduje się w polskich archiwach: Instytutu Pamięci Narodowej oraz Żydowskiego Instytutu Historycznego. Są to przede wszystkim powojenne materiały procesowe dotyczące zbrodni dokonywanych przez zarząd, majstrów i straż zakładową obozów częstochowskich oraz relacje i pamiętniki byłych więźniów⁸. Większość z nich spisana została w językach: polskim, niemieckim oraz jidysz. Inny ważny zespół źródeł tworzą dokumenty dotyczące funkcjonowania głównego zarządu koncernu Hasag, znajdujące się w Państwowym Archiwum w Lipsku, w mieście, w którym funkcjonowała główna siedziba zarządu koncernu. Dokumenty te zostały spisane przede wszystkim w języku niemieckim. Warto też wspomnieć o instytucji posiadającej najbogatszy zasób archiwalny dotyczący Hasagu i zakładanych przez koncern obozów pracy przymusowej – Archiwum Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie. Izraelski ośrodek, oprócz własnej kolekcji relacji i wideorelacji, posiada kopie archiwaliów pochodzących z różnych instytucji, w tym także polskich, w związku z czym są to dokumenty sporządzone w różnych językach, przede wszystkim: hebrajskim, jidysz, niemieckim oraz polskim. Bogaty zasób w Instytucie Yad Vashem nastręcza jednak wielu problemów związanych głównie z dużym rozproszeniem informacji dotyczących częstochowskich obozów w różnych zespołach archiwalnych, metodą ich wyszukiwania (wiąże się to z niejednolitym sposobem zapisu nazw obozów oraz miejscowości, w której się znajdowały) oraz, co dotyczy źródeł rękopiśmiennych, często nieczytelnym charakterem pisma ich autorów. Warto jednak podkreślić, że znajdujące się w Archiwum Instytutu Yad Vashem dokumenty i relacje rzucają światło na najważniejsze aspekty funkcjonowania przyzakładowych obozów w Częstochowie, m.in. na to, jakie warunki w nich panowały, na sposób odnoszenia się strażników zakładowych oraz majstrów do więźniów, stosunki między więźniami, a także proces likwidacji poszczególnych obozów oraz powojenne procesy ich załóg.

Istotne źródła pozwalające na zbadanie historii częstochowskich obozów pracy przymusowej znajdują się także w archiwach amerykańskich, m.in. Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie oraz USC Shoah Foundation – The Institute for Visual History and Education.

⁸ Przykłady poszczególnych źródeł zostały przedstawione w kolejnym podrozdziale artykułu.

Przykłady wybranych źródeł dotyczących historii obozów w okupowanej Częstochowie

Niestety nie wiadomo, co stało się z głównym archiwum Hasagu. Archiwum to najprawdopodobniej spłonęło w pożarze wywołanym pod koniec wojny na polecenie dyrektora generalnego koncernu Paula Budina, w którym on sam miał zginąć⁹. Zachowały się jedynie szczątkowe dokumenty dotyczące rozwoju przedsiębiorstwa i jego stanu finansowego. Można również dotrzeć do częściowych danych o stosunkach między zarządem Hasagu a ministrem uzbrojenia III Rzeszy, Albertem Speerem, oraz dokumentów świadczących o pertraktacjach dyrektora Hasagu z WVHA (Głównym Urzędem Gospodarki i Administracji SS). Znajdują się one dzisiaj w Archiwum Państwowym w Lipsku.

Dodatkowymi źródłami zawierającymi istotne informacje o sposobie funkcjonowania koncernu Hasag są materiały przechowywane w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej. Większość z nich powstała podczas powojennych procesów jego zarządu oraz członków straży zakładowej, które odbyły się w drugiej połowie lat 40. oraz na początku lat 50. w Częstochowie oraz w listopadzie i grudniu 1948 r. w Lipsku¹⁰.

W procesach prowadzonych w Lipsku w stan oskarżenia postawiono przede wszystkim członków zarządu koncernu, m.in. Gustawa Hassena, zastępcę dyrektora generalnego koncernu, a także zarząd, członków straży zakładowej i majstrów pracujących w zakładach Hasagu w Skarżysku-Kamiennej. Tak zwany proces „Kamienna” toczył się od 15 listopada do 22 grudnia 1948 r. Sądzone w nim także część załogi skarżyskiego Hasagu, która po jego likwidacji (latem 1944 r.) została przeniesiona do zakładów w Częstochowie. Wśród nich znalazł się m.in. zastępca komendanta obozu Iwan Smolenski¹¹. W Lipsku odbył się także osobny proces dotyczący załogi obozów w Częstochowie. Rozprawa główna toczyła się od początku maja do 17 czerwca 1949 r. Duża część akt dotyczących tego procesu znajduje się dzisiaj m.in. w Oddziałowych Archiwach Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach i Warszawie oraz w Wydziale Archiwalnym Delegatury IPN w Kielcach. W skład owych materiałów wchodzi przede wszystkim: akty oskarżenia skierowane przeciwko 20 członkom¹² straży zakładowej oraz majstrom nadzorującym pracę

⁹ Felicja Karay, *Death Comes in Yellow...*, s. 2.

¹⁰ IPN, Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (dalej GK) 164/316, t. 5, s. 3.

¹¹ GK 1645/4780.

¹² W obrębie jednego źródła (materiałów procesowych oznaczonych sygnaturą GK 164/316, t. 1) znajdują się dwie odmienne informacje co do liczby osób postawionych w stan oskarżenia w procesie toczącym się od maja do 17 lipca 1949 r. w Lipsku. Na s. 27–28 widnieją

więźniów (m.in. dyrektorowi Huty „Raków” – Johannesowi Schettlerowi – oraz kierownikom poszczególnych działów, m.in. Ernstowi Schumannowi i Georgowi Döringowi)¹³, pisemne zeznania byłych więźniów, protokoły z przesłuchań oskarżonych¹⁴ oraz protokoły posiedzeń sądu, wyroki i ich uzasadnienia¹⁵. W procesie tym wydano bardzo zróżnicowane wyroki: 3 kary śmierci (zostali na nią skazani: Horst Spaltenholtz, Georg Döring oraz Felix Wittig), 14 kar pozbawienia wolności od roku do dożywocia oraz jeden wyrok uniewinniający¹⁶.

Wiele zachowanych materiałów, znajdujących się w archiwach Instytutu Pamięci Narodowej i Instytutu Yad Vashem, dotyczy procesów załogi obozów Hasagu, do których doszło w latach 1947–1951 w Częstochowie. Przesłuchano wówczas wielu świadków, w tym byłych więźniów oraz oskarżonych (majstrów i strażników zakładowych). Przesłuchania prowadzili członkowie Okręgowej Komisji do Badania Zbrodni Niemieckich w Częstochowie, która była częścią Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce¹⁷, m.in. prokurator Z. Morawski, podprokurator A. Żywomirski oraz sędziowie A. Kozielski i J. Waśniewski. Protokoły przesłuchań znajdują się dzisiaj w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej i stanowią cenny zbiór informacji nie tylko o samych oskarżonych, ale także – w niektórych przypadkach – o historii obozów pracy przymusowej w Częstochowie.

W Archiwum IPN znajdują się również dokumenty dotyczące rozprawy przeciwko członkom zarządu i załogi fabryki broni i amunicji Hasag w Częstochowie, toczącej się w 1949 r. w Lipsku. Dokumenty te trafiły do Polski dzięki staraniom Polskiej Misji Dyplomatycznej w Berlinie, która 17 sierpnia 1951 r. w imieniu Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce zwróciła się do firmy Hasag w Lipsku o przekazanie poświadczonych odpisów rozprawy i wyroku wraz z jego uzasadnieniem¹⁸.

Wracając do procesów członków załóg obozów pracy przymusowej oraz członków załóg fabrycznych, które toczyły się przed częstochowskim sądem, warto wspomnieć, że do najlepiej udokumentowanych należą procesy w sprawach: Waltera Hermana Fasolda, kierownika produkcji w fabryce Hasag-Peltzery¹⁹, Józefa Morawca²⁰, nadzorcy robotników żydowskich w fabryce Ha-

nazwiska 19 oskarżonych, a w odpisie wyroku sądu i jego uzasadnieniu, który zachował się w języku jidysz, znajduje się 20 nazwisk oskarżonych (s. 64–65).

¹³ GK 164/316, t. 1, s. 27–28.

¹⁴ Tamże, s. 74.

¹⁵ Tamże, s. 64–65.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ W 1949 r. jej nazwę zmieniono na Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce.

¹⁸ GK 164/316, t. 5, s. 3.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Instytut Pamięci Narodowej (dalej: IPN) Katowice 562/279, t. 1.

sag-Raków, i Alfreda Wilhelma Franzkego²¹, nadzorcy robotników żydowskich w fabryce Hasag-Peltzery.

Istotnym problemem dla badacza dziejów częstochowskiego Hasagu jest to, że byli więźniowie składający zeznania w wymienionych wyżej procesach w niektórych przypadkach skupiali się na oskarżonych i ich zbrodniczej działalności, pomijając często inne aspekty funkcjonowania obozów czy samej pracy w zakładach Hasagu. Skutkuje to dużą liczbą opisów brutalnych zachowań załogi zakładów Hasagu względem więźniów, a także dokonywanych przez nich selekcji i egzekucji, kosztem bardziej prozaicznych, ale istotnych dla całej historii aspektów pobytu w obozie pracy przymusowej.

W próbie rekonstrukcji historii powstania, funkcjonowania oraz likwidacji częstochowskich obozów pracy przymusowej koncernu Hasag główną rolę odgrywają wspomnienia i pamiętniki byłych więźniów, spisane w językach polskim, niemieckim oraz jidysz. Relacje te obecnie znajdują się w zasobach Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie. Do ważniejszych należą powojenne relacje m.in. Elżbiety Danziger²², Sulamit Korn²³, Zeldy Gottlieb²⁴, Hanki Rychter²⁵, Mietka Goldberga²⁶, Juliana Bessera²⁷ oraz Anny Czaryskiej²⁸. Rzucają one światło przede wszystkim na pięć zasadniczych aspektów funkcjonowania obozów pracy przymusowej w Częstochowie:

- 1) rodzaj pracy wykonywanej przez więźniów,
- 2) skład narodowościowy więźniów w obozie,
- 3) relacje panujące między więźniami, w tym także funkcjonowanie wewnętrznego zarządu obozowego,
- 4) warunki panujące w obozie (sanitarne i żywieniowe),
- 5) stosunek straży zakładowej oraz majstrów do więźniów.

W Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego znajdują się też dokumenty Rady Starszych w Częstochowie, które dotyczą głównie losu tamtejszej społeczności żydowskiej podczas niemieckiej okupacji oraz funkcjonowania tamtejszego getta. Dokumenty te pozwalają na opisanie początkowego okresu funkcjonowania zakładów Hasagu w Częstochowie, w którym to wykorzystywano mieszkańców getta do pracy, oraz na ustalenie m.in. liczebności getta w ostatnim okresie jego funkcjonowania, tuż przed likwidacją i odejściem ostatniego transportu do obozu zagłady w Treblince.

²¹ Tamże, t. 2.

²² Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej: AŻIH) 301/1530.

²³ AŻIH 301/1112.

²⁴ AŻIH 301/3305.

²⁵ AŻIH 301/3494.

²⁶ AŻIH 301/4878.

²⁷ AŻIH 301/5621.

²⁸ AŻIH 301/5789.

W zasobach AŻIH znajduje się także źródło o niebagatelnym znaczeniu – kartoteka największego obozu przyzakładowego, czyli Hasag-Peltzery²⁹. Dokument ten (co ważne, zachował się on niemal w całości) pozwala ustalić szacunkową liczbę więźniów jednego z czterech obozów w Częstochowie. Na jego podstawie w internetowej bazie danych Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie powstała elektroniczna kartoteka więźniów obozu Peltzery³⁰. Internetowa kopia kartoteki ma tę przewagę nad oryginałem, że umożliwia podanie dodatkowych informacji na temat więźniów, takich jak data i miejsce urodzenia oraz zawód.

Jak już wcześniej wspomniano, w Archiwum Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie znajdują się przede wszystkim kopie dokumentów pochodzących z różnych archiwów, w tym Archiwum IPN. Istotne jest jednak to, że Instytut Yad Vashem posiada także zbiór relacji, zarówno w postaci kwestionariuszy, jak i wywiadów audiowizualnych, sporządzonych przez pracowników Instytutu lub pozyskanych od USC Shoah Foundation – The Institute for Visual History and Education. Wśród nich znajduje się wiele relacji osób, które przeszły przez obozy pracy przymusowej w Częstochowie. Oprócz kwestionariuszy i relacji³¹, w zasobach Yad Vashem znajdują się także pamiętniki³² w językach polskim, hebrajskim, niemieckim oraz jidysz. Szczególnie istotne są pamiętniki spisywane jeszcze w czasie wojny, niekiedy nielegalnie, przez osoby przebywające w getcie częstochowskim oraz obozach pracy przymusowej koncernu Hasag. Część z nich zachowała się w rękopisach, np. pamiętnik „Częstochowa – Hasag. Moje przeżycia” spisany w sześciu brulionach przez Miriam Salsberg. Prowadziła ona zapiski niemal nieprzerwanie od września 1942 r., czyli od momentu, w którym w Częstochowie zaczęły funkcjonować zakłady koncernu Hasag, aż do końca wojny³³.

Warto też wspomnieć, że istotnym źródłem informacji na temat egzystencji więźniów w obozach koncernu Hasag w Częstochowie jest jedyna opublikowana relacja, książka napisana przez byłego więźnia Jerzego Einhorna pt. *Wybrany, aby żyć*³⁴. Einhorn spisał swoje wspomnienia wiele lat po zakończeniu wojny, ale w rzetelny sposób starał się przedstawić różne aspekty życia oraz atmosferę w Judenlager Hasag-Peltzery, największym przyzakładowym obozie koncernu Hasag w Częstochowie. Jego relacja jest tym bardziej cenna,

²⁹ AŻIH 207/1, Kartoteka więźniów obozu Hasag w Częstochowie 1943–1945 (4734 karty).

³⁰ Kartoteka więźniów obozu pracy Hasag Peltzery w Częstochowie = *Index of Prisoners in the Hasag Peltzery Labor Camp in Czesochowa*, (ID: 32090), https://www.ushmm.org/online/hsv/source_view.php?SourceId=32090 (dostęp: 31 stycznia 2018).

³¹ M.in. relacja Mordki Krakauera spisana w języku niemieckim. Por. Yad Vashem Archives, 0.2/842, s. 1–7.

³² M.in. pamiętnik Josefa Reinera. Por. Yad Vashem Archives, 0.33/5710, s. 1–12.

³³ Yad Vashem Archives, 0.33/1616, s. 1–151.

³⁴ Jerzy Einhorn, *Wybrany, aby żyć. Wspomnienia*, przekł. Wojciech Łygaś, Gdańsk 2002.

że nie miały na nią wpływu inne wydane pamiętniki czy opracowania historyczne dotyczące częstochowskiego Hasagu, które nie istniały w momencie publikacji książki. Autor po wojnie wyemigrował do Szwecji, tak więc jego wspomnienia nie noszą wyraźnego piętna wpływu wydarzeń i debat politycznych, jak w przypadku wspomnień wydawanych w Polsce. Książka trafiła do czytelników stosunkowo późno, bo dopiero w 2000 r. Autor, opisując swoje wojenne losy, polegał jedynie na własnej pamięci, opierał się na wspomnieniach, które nie uległy zatarciu. W wielu momentach narracja się urywa, a Einhorn nie stara się na siłę zapełnić powstałych luk, co czyni jego relację bardziej wiarygodną.

Podsumowanie: problemy i wątpliwości

Analizowany materiał archiwalny pochodzi z różnych źródeł i okresów, przez co nie jest jednorodny i kompletny. Jest to materiał rozproszony i wielojęzyczny, co stanowi dodatkowe utrudnienie w jego analizie i interpretacji.

W związku z niekompletnością materiału źródłowego część wniosków należy wysuwać, dokonując konfrontacji oficjalnych dokumentów wytworzonych w czasie wojny przez m.in. władze okupacyjne i zakładowe czy częstochowski Judenrat z relacjami, pamiętnikami, źródłami z zakresu tzw. *oral history* oraz dostępnymi opracowaniami. Większość dotychczas przeanalizowanego przez autorkę materiału pochodzi z powojennych procesów, a informacje zawarte w dokumentacji procesowej dotyczą niewielkich fragmentów funkcjonowania obozów i zakładów koncernu Hasag w Częstochowie, takich jak zachowanie danego majstra czy strażnika zakładowego w stosunku do więźniów. Brakuje w nich opisów szerszego spektrum życia obozowego, tj. warunków bytowych, stosunków panujących między więźniami czy też niepozostających bez znaczenia relacji więźniów z pracownikami cywilnymi, dzięki którym w obozie kwitł nielegalny handel. Informacji na te tematy należy szukać w relacjach, pamiętnikach, a także wideorelacjach, których najwięcej znajduje się w archiwach Żydowskiego Instytutu Historycznego i Instytutu Yad Vashem. Niestety część spisana tuż po wojnie charakteryzuje się lakonicznością, która nie ułatwia kompleksowego opisanie poszczególnych aspektów funkcjonowania obozów w Częstochowie. Ten sam problem napotkamy, analizując materiały procesowe.

Podsumowując przegląd zawartości archiwów Instytutu Pamięci Narodowej, Żydowskiego Instytutu Historycznego oraz Instytutu Yad Vashem pod kątem materiału źródłowego dotyczącego czterech obozów pracy przymusowej koncernu Hasag w okupowanej Częstochowie, można zauważyć kilka zasadniczych problemów, przede wszystkim wspominane powyżej różnorodność

i niekompletność materiału źródłowego oraz jego znaczne rozproszenie. Informacje o funkcjonowaniu częstochowskiego Hasagu oraz dotyczące go relacje znajdują się w różnych zespołach archiwalnych odnoszących się nie tylko do samego Hasagu (ale także do funkcjonowania innych obozów i gett), co znacząco utrudnia ich wyszukiwanie. Rozproszenie źródeł wytworzonych przez różne podmioty (zarząd Hasagu, zarządy poszczególnych fabryk czy osoby będące autorami relacji) warunkuje pojawienie się kolejnego problemu, a mianowicie ich wielojęzyczności, często utrudniającej analizę.

Abstract

The article characterizes the most valuable sources relating to the four German forced labour camps for Jewish population, operating in 1942–1945 in the occupied Częstochowa. These camps belonged to the German armament concern Hasag which manufactured the grenades and munition, primarily exploiting slave labour of women. With regard to the history of the Hasag camps the article describes the content of the archives of the Institute of National Remembrance, the Jewish Historical Institute, and the Yad Vashem Institute. The author presents also the main problems encountered by the researchers of the less-known parts of the Holocaust history such as the forced labour Hasag camps.